

<http://dx.doi.org/10.16926/kik.2018.01.02>

Violetta JAROS

<https://orcid.org/0000-0003-0479-2503>

Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. Jana Długosza w Częstochowie

e-mail: v.jaros@ujd.edu.pl

Eponimy w języku naukowym Joachima Lelewela

Streszczenie

Przedmiotem dociekań badawczych uczyniono słownictwo apelatywne, motywowane nazwami własnymi, występujące w języku naukowym Joachima Lelewela. Wyekszerpowana leksyka skonfrontowana została ze słownikami języka polskiego i usystematyzowana według podstaw motywacyjnych, a następnie w obrębie poszczególnych grup motywacyjnych eponimy uporządkowane zostały według obszarów tematycznych, w których występowały one w badanych tekstach, oraz kryterium gramatycznego z uwzględnieniem budowy strukturalnej jednostek leksykalnych. Ustalono, że analizowane eponimy należą do różnych części mowy, charakteryzuje je wariantywność graficzna i polileksja, a indywidualizmy motywowane są nie tylko potrzebami nominacyjnymi.

Słowa kluczowe: eponim, deonimizacja, terminologia, język naukowy, idiolekt.

Joachim Lelewel – znany powszechnie jako jeden z najwybitniejszych badaczy dziejów pierwszej połowy XIX wieku – był uczonym o wszechstronnych zainteresowaniach, znawcą nie tylko w zakresie wiedzy historycznej, ale i wielu dziedzin pokrewnych lub wykorzystywanych do badania dziejów. Ceniono go zwłaszcza jako specjalistę w sprawach numizmatyki, geografii i bibliologii. Uczony w swych syntezach historycznych nowatorsko wykorzystywał dziedziny nieuwzględniane wcześniej, a mianowicie: geografię, numizmatykę, religię, prawodawstwo, archeologię, bibliologię i inne.

Spuścizna pisarska Lelewela jest imponująca pod względem ilościowym. Bibliografia jego piśmiennictwa – monografii, studiów, artykułów i szkiców pisanych w różnych językach – obejmuje 1008 pozycji (Hleb-Koszańska i Kotwiczówna 1951).

Przedmiotem dociekań badawczych w niniejszym szkicu uczyniono słownictwo apelatywne, motywowane nazwami własnymi, występujące w języku naukowym autora *Polski wieków średnich*. Ze względu na bogactwo materiału leksykalnego przykłady ograniczone zostały do niezbędnego minimum, które umożliwi jednak przedstawienie źródeł eponimów i wskazanie tych form, które mogły mieć charakter idiolektalny. W tym celu zebrane słownictwo skonfrontowane zostało z opracowaniami leksykograficznymi. Podstawę stanowiły tu słowniki języka polskiego: Lindego, *Słownik wileński*, *Słownik warszawski* oraz słownik pod red. W. Doroszewskiego. Szczegółowa analiza pozwoli także wskazać pola semantyczne badanych eponimów oraz ustalić, czy powstałe dzięki apelatywizacji¹ leksemy uzupełniały lukę w terminologii, wzbogacając tym samym zasób słownictwa naukowego – precyzyjnego i jednoznacznego – czy też inwencja językowa Lelewela służyła uatrakcyjnieniu naukowego przekazu.

Przejdźmy teraz do przedstawienia wyekscerpowanej leksyki, która dla przejrzystości usystematyzowana została według podstaw motywacyjnych, a następnie w obrębie poszczególnych grup motywacyjnych eponimy uporządkowano według obszarów tematycznych, w których występowały one w tekstach naukowych Lelewela, oraz kryterium gramatycznego z uwzględnieniem budowy strukturalnej jednostek leksykalnych. Przy ich opisie podawana jest informacja o lokalizacji tekstowej (por. *Źródła*), znaczeniu oraz poświadczeniu leksykograficznym – ze względu na konieczność ograniczenia objętości opracowania sygnalizowany będzie głównie brak adnotacji lub definicja słownikowa i/lub kwalifikator. Przy formach nienotowanych w wymienionych leksykonach przytaczany jest kontekst, w jakim eponim został użyty w tekście.

¹ Apelatywizacja rozumiana jest jako derywacja semantyczna – proces, w którym następuje przejście z identyfikującego proprium do znaczącego metaforycznie appellativum, czemu towarzyszy zmiana zakresu indywidualnego na ogólny, obejmujący klasę desygnatów, a niekiedy także mechanizmy słotwórcze. Powstałe jednostki leksykalne (eponimy) mogą mieć zaś status derywatów onomastycznych systemowej językowych – neologizmów – lub tekstowych – okazjonalizmów i indywidualizmów (Nagórko 2005, 175). Dla zrozumienia znaczenia tego typu struktur niezbędna jest wiedza o świecie i o obiektach stanowiących podstawę derywatów lub/i analiza tekstu (Cieślíkowa 2006, 52–53).

1. Eponimy odantroponimiczne

1.1. Odimienne

Wśród apelatywów powstałych od nazw osobowych wyraźnie dominuje słownictwo filozoficzne i religijne. Stanowi ono w badanych tekstach liczny, ale niejednolity zbiór terminów zróżnicowanych chronologicznie i kulturowo. Bogate mikropole semantyczne tworzą odimienne nazwy systemów filozoficznych i religijnych świata. Reprezentują je rzeczowniki zakończone na przyrostek *-izm*: **buddism** (Pwś IV 400), tylko SW: *buddyzm* // *budaizm* // *bydyzm* ‘wyznanie religijne hinduskie’ i SJPD: ‘religia oparta na nauce Buddy, rozpowszechniona głównie w Azji’, **christjanism** Nar (126) // **chrystianizm** (Omon 5), tylko SW: *chrystianizm* // *chrześcijanizm* ‘wiara w Chrystusa, chrześcijaństwo’ i SJPD: ‘religia wyznawana przez chrześcijan’ (łac. *christianismus*), **mahometanism** (Hg 130) // **mahometanizm** (Bibl II 244), L: *mahometaństwo* bez def., SWil: *mahometaństwo* ‘wyznawanie wiary mahometańskiej’, SW: *mahometanizm* // *mahometaństwo* ‘ts.’, SJPD: ‘monoteistyczna religia stworzona przez Mahometa; islam’ jako kult., oraz sufiks *-stwo*: **mahometaństwo** (Bibl II 403), SW: ‘1) wyznawanie wiary mahometańskiej; 2) wszyscy Mahometanie, wszystkie ludy mahometańskie’, SJPD: ‘ts.’ w zn. 2. jako daw. cyt. Lelewela, a także derywat przymiotnikowy wchodzący w skład zestawienia: **mahometańska nauka** (DzLiR 49).

Nie mniej zasobną pod względem liczby leksemów grupę znaczeniową stanowią nazwy osób wskazujące na ich relację wobec religii oraz nazwy zwolenników określonych systemów filozoficznych utworzone sufiksami *-anin*: **chrześcjanin** (Pwś IV 57), L: *chrześcjanin* // *krześcjanin* ‘nazwisko uczniów Chrystusa’, SWil: ‘wyznający naukę Jezusa Chrystusa i przez chrzest odrodzony’, SW: *chrześcjanin* // *krześcjanin*, SJPD: *chrześcjanin*, **mahometanin** (Omon 27), L: *mahometanin* // *mahometan* // *mahometczyk* ‘trzymający się wiary mahometańskiej’, SWil i SW: *mahometanin* // *mahometan* ‘ts.’, SJPD: *mahometanin* // *mahometan* jako daw.; *-ista*: **buddista** (Czbał 129), L brak, SWil: *buddysta* ‘czciciel Buddy’, SW: *budysta* // *buddysta* ‘wyznawca budaizmu’, SJPD: *buddysta* ‘ts.’, **neoplatonista** (Czbał 94), L brak, SWil: *neoplatonista* ‘jeden z sekty filozoficznej mistyków V wieku, którzy mieli się za natchnionych’, SW: *neoplatonik* // *nowoplatonik* ‘ts.’, SJPD: *neoplatonik* ‘zwolennik neoplatonizmu’ jako filozof., **wisznuiista** (DzI 45), brak poświad. leksyk., *Wisznuiści zaś na czole lub piersiach miewają zawieszony żółty lub czerwony znak Iony czyli Medhra [...]*; *-ita*: **jakobita** (Nar 700), tylko SWil: ‘nazwa dawana katolikom stronnikom wygnanego z Anglii w r. 1688 króla Jakóba II i III’ i SW: ‘ts.’

W opisie realiów polityczno-społeczno-kulturowych dawnej Polski odnajdziemy w pismach naukowych autora *Polski wieków średnich* bogate liczebnie pole wyrazowe odnoszące się do nazw zakonów i zgromadzeń religijnych. Ścisłość naukowego przekazu wymagała również dokładnego podawania nazw wspólnot zakonnych, co ilustrują poniższe ekscerpty (zwykle w formie pluralnej) z sufiksami *-an* // *-anin(ie)*: **Augustianie eremici** (Opis 62), SWil: *augustjanin* ‘zakonnik reguły św. Augustyna’, SW: *augustjanin* // *augustyjanin* jako rzad. // *augustnik* jako rzad., SJPD: *augustianin* ‘członek zakonu, zreorganizowanego w w. XIII, o tradycjach nawiązujących do wspólnoty założonej przez św. Augustyna’, **Dominikanie** (Opis 62) // **dominikan** (Pwś I 64), SWil: *dominikan* ‘zakonnik reguły od św. Dominika ustanowionej, pod imieniem zakonu kaznodziejskiego’, SW: *dominikanin* // *dominikan* jako rzad. ‘ts.’, SJPD: *dominikanin* ‘członek męskiego zakonu kaznodziejów, założonego w XIII w. przez św. Dominika w południowej Francji’, **Franciszkanie** (Opis 62) // **franciszkan** (Pwś I 81) // (w formie przymiotnikowej) **zakon franciszkański** (Pwś I 76), SWil: *franciszkan* ‘zakonnik reguły świętego Franciszka’, SW: *franciszkanin* // *franciszkan* ‘ts.’, SJPD: *franciszkanin* ‘zakonnik, członek jednego z katolickich zakonów zebrzących założonego w średniowieczu przez św. Franciszka z Asyżu’, **Franciszkanie Kapucini** (Opis 62), **Franciszkanie Reformaci** (Opis 62), **Marjanie** (Opis 63), tylko SJPD: *marianin* ‘członek zgromadzenia zakonnego, założonego w Polsce w XVII w., mającego na celu szerzenie kultu Marii, matki Chrystusa’ jako kult.; *-in(i)*: **Benedyktyni** (Bibl II 80), SWil: *benedyktyn* ‘zakonnik reguły S. Benedykta’, SW i SJPD: ‘ts.’, **Bernardini** (Opis 62), SWil: *bernardyn* ‘zakonnik reguły św. Franciszka. Franciszkanie reformowani od św. Bernarda z Sjeny, od niego Bernardynami nazwani’, SW i SJPD: ‘ts.’, **filippini** (Bibl II 111), tylko SJPD: *filipin* ‘członek zgromadzenia duchownych, nie składający ślubów zakonnych’ jako kult. (od im. Filipa Neriusza), **Paulini** (Opis 62), SWil: *paulin* ‘zakonnik reguły św. Pawła, pierwszego pustelnika’, SJPD: ‘ts.’ (od im. Paulus); *-ita (-ici)*: **Jezuici** (Opis 62), SWil: *jezuita* ‘członek zakonu Jezuitów’, SJPD: ‘członek zakonu założonego w 1534 r. przez Ignacego Loyolę w celu walki z reformacją i obrony papieństwa’ (od im. Jezus), **księża mariawici** (Bibl II 116), tylko SJPD: *mariawita* ‘członek wyznania religijnego powstałego w Polsce na przełomie XIX i XX w.’ jako kult. (łac. *Mariae vitae*).

Określenia dla zgromadzeń żeńskich reprezentują derywaty z afiksem *-ka*, utworzone od podstaw męskich: **Augustianki** (Opis 62), **Bernardinki** (Opis 62), **Dominikanki** (Opis 62), **Franciszkaniki** (Opis 62), **Norbertanki** (Opis 61), SWil: *norbertanin* // *norbertan* ‘zakonnik reguły św. Norberta’, SJPD: *norbertanin* ‘ts.’ (od im. Norbert), lub bezpośrednio od podstaw proprialnych: **Brygitki** (Opis 62), SWil: *brygidka* ‘zakonnica zakonu św. Bry-

gidy', SW: 'ts.', SJPd: 'zakonnica zakonu św. Brygidy; w l. mn. zakon św. Brygidy', **Sakramentki** (Opis 62), tylko SW: *sakramentka* 'zakonnica zakonu nieustającej adoracji Najświętszego Sakramentu' i SJPd: 'ts.'.

Z terminologią numizmatyczną związane jest określenie: **filipp** (Nar 413), L: *filipek* 'pieniądz złoty Włoski', SWil 'ts.', SW: 'pieniądz złoty hiszpański z wizerunkiem Filipa' jako stp., SJPd: '1. przywilej dawany zającowi; 2. rozum, rozsądek, spryt' w zn. 1. jako gw., w zn. 2. jako daw. (od im. *Filip*).

Wyekscerpowane jednostki nominacyjne mogą odnosić się także do systemu władzy i sposobu rządzenia państwem. Składają się na nie rzeczowniki stanowiące:

- nazwę osobową: **cesarz** (DzLiR 20), L: 'imperator', SWil: '1. imperator; 2. cesarz niemiecki', SW: 'najwyższy tytuł monarszy, imperator', SJPd: 'ts.' (łac. *Caesar*);
- nazwę czynności: **cesarzowanie** (Pwś II 56), brak poświad. leksyk., *Michał Dukas syn Konstantina Dukasa [...] miał przy tym za kolegów cesarzowania dwu młodszych braci swoich Andronika [...] i Konstantina [...]*, z którymi łączą się czasowniki: **cesarzować** (Pwś II 56), tylko SW: 'być cesarzem' cyt. Lelewela, **cezarować**² (Lewasz 62), brak poświad. leksyk.

W tekstach dotyczących historii współczesnej uczonemu wprowadza on nazwy szczegółowe, związane z obradami Sejmu Czteroletniego, m.in. nazwę zwolenników stronnictwa politycznego: **hugoniści** (PPoniat 153), **partia Hugonistów** (D 63), zwanych też jakobinami polskimi³, którzy za swego przywódcę uważali Hugona Kołłątaja, brak poświad. leksyk., *Ale kiedy Kołłątaiowscy stronnicy, czyli partia Hugonistów głośno już ukazująca się zagrażała bezpieczeństwu [...]*.

Nazwy danin natomiast reprezentuje leksem **świętopietrze** (Pwś II 70), L: 'pieniądz od każdej głowy w Polsce wypłacany każdego roku na lampę w kościele Rzymskim św. Piotra', SWil: 'ts.', SW: 'ts.', SJPd: 'danina płacona na rzecz papieża, wprowadzona w Anglii w VIII w., następnie w licznych krajach katolickich; w Polsce płacona od XI w., później jako regularny podatek'.

W omawianej grupie eponimów odantroponimicznych wskazać należy także przymiotniki (i imiesłowy przymiotnikowe):

² Przez podkreślenie zaznaczono formacje, które T. Lewaszkiewicz (1976) zaliczył do osobliwości leksykalnych Lelewela.

³ Właściwa nazwa radykalnej grupy zwolenników rewolucyjnych przemian społecznych i ustrojowych w latach 1793–1796 lewicowego skrzydła Stronnictwa Patriotycznego brzmiała: Zgromadzenie Obywateli Ofiarujących Pomoc i Posługę Magistraturom Narodowym w celu Dobra Ojczyzny.

- przynależnościowe, np.: **digesta kazimirzowskie** (Pwś IV 135), **szkoła aristoteliczna** (Nar 147), tylko SJPD jako daw. cyt. Konopnicką, **Pes Pythagoricus** (Wh 23), **stadjum Ptolemaickie // Ptolemejskie, stadjum Pythagorickie** (Bad 133), [...] *jednostajny pes czyli stopa, składała zarówno stadja Greckie Olympickie, jak i mile Rzymskie, tak, iż przez to na nie szło stadij 8 [...] powszechnie liczyć zaczęto po 8. stadij na milę i wyniknęły stąd stadja zwane Italickimi, Pythagorickimi, Kyrenaickimi lub Ptolemaickim; [...] pogłoska rozniosła, iż to stadjum było poprawne Olympijskie według stopy Herkulesa przez Pythagorasa i przez tegoż do Italji wprowadzone. Cóżkolwiek bądź, stadjum Italickie i jego podziały, Plethron, Orgyja, Pechs, Pus, były większe od Olympickich // Stadjum to przez Ptolemeusza wprowadzone, nazwane zostało Ptolemejskim, Kyrenejskim i tu zawsze jego stopa Rzymskich pół calów 25. trzymała [...]* (Bad 324);
- imiesłowcy: **ezopujący** (Pwś I 320), brak poświad. leksyk., [...] *zapomnij o Cesarzu i Alexandrze, a zostanie ci filozofujący, politykujący, ezopujący kronikarz, obyczaj uchrześcijaniony* (Pwś II 272), tylko SW i SJPD: *uchrześcijanić*, przy czym pierwszy cyt. Lelewela, drugi z kwalifikatorem daw. cyt. Nałkowską;
- przymiotnik od wyrażenia syntaktycznego: **przedbolesławowski** (Pwś III 269), [...] *provincie z przedwiecznej, przedbolesławowskiej niespójności swojej, mogły pozostać przy niejakiach rozmaiłościach [...]*.

1.2. Odnazwiskowe i odprzymiotnikowe

Wyraziste pole semantyczno-leksykalne tworzy nazewnictwo odnoszące się do religii oraz nauk i systemów filozoficznych. Eponimy skupione są przede wszystkim wokół dwóch subpól, które dotyczą:

- nazw osób wskazujących na ich relację wobec religii oraz zwolenników określonych systemów filozoficznych. Jednostki nominacyjne obejmują derywaty na **-anin**: **luteranin** (DzLiR 192), L: *luteranin // luteran* ‘mężczyzna wyznania luterskiego’, SWil: *luteranin // luteran* ‘ts.’, SW: *luteranin // luteran* jako stp. // *luter // lutranin* jako rzad. ‘ts.’, SJPD: ‘wyznawca luteranizmu, nauki Lutera, członek Kościoła ewangelicko-augsburskiego’, **zwingljanin** (DzLiR 192), tylko SWil: *zwingljanin // zwinglista* ‘zwolennik Zwingliusza, kalwin’ i SW: ‘ts.’; **-ista//ysta**: **kalwinista** (DzLiR 172), L brak, SWil: ‘reformowany, należący do kościoła ewangelicko-reformowanego’, SW i SJPD: ‘ts.’; **-ita//yta**: **hussita** (PdZ III 139), L brak, SWil: *hussyta* ‘wyznawca Jana Husa, który rozszerzał naukę Wiklefa w początku XV wieku w Czechach’, SW i SJPD: ‘ts.’, **lewita** (DzLiR 52), L brak, SWil: ‘u Hebrajczyków, pochodzący z kapłańskiego pokolenia Lewi’ SW: ‘ts.’, SJPD: ‘izra-

- elita, potomek syna Jakuba Lewi, którego pokolenie było przeznaczone do pełnienia niższych obrządków w synagogach’, **menonita** (Opis 56), L: *manista* ‘seкта nowochrześcjanów, osiadła po różnych miejscach Holandii, w Niemczech, w Polsce’, SWil: ‘należący do sekty religijnej Menonitów, której założycielem był Szymon Meno’, SW: ‘członek sekty, nie uznającej chrztu niemowląt za ważny, baptysta’, SJPD: ‘członek wyznania protestanckiego, powstałego w Holandii XVI w., głoszącego zakaz prowadzenia wojen’ jako kult.;
- nazw systemów filozoficznych i religijnych świata, które reprezentują formacje z przyrostkiem *-izm*: **kalwinizm** (Pdz III 132), L: *kalwinstwo* ‘wiara kalwińska, czyli ewangelicko-reformowana’, SWil: *kalwinizm* ‘ts.’, SW i SJPD: ‘ts.’, **luteranizm** (Pdz III 132), L: *luteranstwo* // *luterstwo* // *luterya* ‘wiara luterska’, SWil: *luteranizm* // *luterstwo* ‘ts.’, SW: ‘ts.’, SJPD: *luterstwo* jako przestarz. ‘ts.’, **manicheizm** (Hg 131), L brak, SWil: ‘nauka Manesa i jego szkolarzów’, SW: ‘ts.’, SJPD: ‘system filozoficzno-religijny uznający istnienie dwóch pierwiastków: dobra i zła (mających oddzielny początek) i toczących ze sobą walkę’ jako filoz. Obok derywatów rzeczownikowych wymienić należy tu także przymiotniki – posesywny: **luteranśka nauka** (DzLiR 173) – oraz odczasownikowy z przyrostkiem *-ły*: **nadkalwiniały** (Pdz III 395), brak poświad. leksyk., *Mazowsze z austriackim dziedziczeniem dławiliby nadkalwiniały Małopolskę*.

Część terminów eponimicznych związana jest z numizmatyką. Są to m.in. określenia będące nazwami jednostek monetarnych: **piorunek** (Omon 17), L: ‘moneta półgroszowa’, SWil: ‘pół grosza, dawna moneta polska, tak zwana od polskiego senatora i podskarbiego, nazwiskiem Piorunek z Kurozwęk za Zygmunta I’, SW: ‘dawny fałszowany półgroszek’, SJPD brak, oraz **tymf** // **tynf** (Omon 40), L: *tymf* // *tynf* // *tynfik* ‘pieniądz Polski srebrny 18 gr. wartujący’, SWil: *tynf* // *tynfik* // *tymf* // *tymfik* ‘dawniejsza moneta polska, liczalnie = 1 zł. i 6 groszy’, SW: ‘jak u L’, SJPD: ‘dawna srebrno-miedziana moneta polska wartości 18 groszy, wybijana od 1663 r.’ (od nazw. mincarza polskiego żyjącego za panowania Jana Kazimierza).

Z bibliologią i historią pisma związany jest natomiast termin: **cyrilica** (Pwś I 25) // **kyrylica** (Bibl I 94), tylko SW: ‘alfabet słowiański, którego wynalezienie przypisują św. Cyrylowi’ i SJPD: ‘ts.’

Wśród eponimów odnazwiskowych warto jeszcze wspomnieć o przymiotnikach dzierżawczych i relacyjnych, które łączyły się z narracją historyczną – pierwszoplanowe znaczenie miała w niej charakterystyka wydarzeń i faktów. Ilustrują to poniższe ekscerpty, które nie mają poświadczenia leksykalnego:

- przymiotnik prosty, np.: *statut jagielloński* (Pwś IV 28);
- przymiotniki utworzone od wyrażeń syntaktycznych, np.: *przedchrobowy* (Pwś I 354), brak poświad. leksyk., [...] *Maciejowski* [...] *na-wraca na immensitas imperii przedchrobowe*, [...] *wyrażenie się kompilatorów praw naszych, były silnym dla mnie powodem do wyrozumienia tegoż rodzaju podnaszania w czasach przedwiślickich, edycją lipską przy-długoszową* (Pwś I 16) // *przy-Długoszowej* edycji (W 30), brak poświad. leksyk., *O lepszości przy-Długoszowej edycji, sam prosty rozsądek powinien był Szlecera przekonać*.

2. Eponimy odetnimiczne

W idiolekcie naukowym Lelewela widoczne jest bogactwo i duża częstotliwość występowania eponimów utworzonych (bezpośrednio lub pośrednio) od nazw etnicznych. Wśród derywatów wyróżniają się zwłaszcza formacje o znaczeniu czynnościowym, przede wszystkim denominalne czasowniki:

- sufiksalne, np.: *niemczyć* (Pwś I 34), SWil: 'na Niemca kogo lub na niemieckie co przerabiać', SJPD: 'narzucać komu narodowość, język, kulturę niemiecką; germanizować', *rusieć* (DzLiR 157), L: *ruśnieć*, SW: *rusinieć*, *Potęga jaką dźwignęli Gedymin z Olgerdem* [...] *musiała przejść w obce ręce gdy Litwa rusiała*, *slawinizować* (Lewasz 68), brak poświad. leksyk.;
- prefiksalne, np.: *połowienie się* (Pdż III 45), brak poświad. leksyk., [...] *połowienili się Gallowie* [...], *steutonić się* (Nar 263), SW: *steutońszczyć*, *Czysty germanizm Wandalów, Burgundów* [...] *jest wątpliwy: mogli steutonić się* [...], *zdacieć* (JLpp 19), brak poświad. leksyk., *zescycieć* (JLpp 19), *Sarmatów naród nie liczny, zescyciał, zdaciał i zniszczał wespół z Taurańczykami czyli Scythami*, *zestawianieć* (Nar 97), SJPD: *zestawiańszczyć*, [...] *trzebaby przypuścić, że ci Tagro-jazygi dużo zestawianieli*, *zgothyczeć* (Hg 44), brak poświad. leksyk., [...] *Europa zgothyczała, ze wszystkim postronne pozrywała związki*, *ztatarzeć* (Hg 35), brak poświad. leksyk., [...] (*Finni Baskiry, dopiero w następnych późnych czasach ztatarzeli*) [...];
- prefiksально-sufiksalne reprezentujące typy: po- + -eć: *poniemczeć* (Pwś I 34), tylko SW i SJPD: 'ulec zniemczeniu' jako przestarz., z-//s- + -eć: *spolaczeć* (Pdż III 170), SWil i SJPD: *spolaczeć*, SW: *spolaczeć* // *spolaczyć*, *zfrancuzieć* (R 72), SWil: *sfrancuzieć*, *zrusieć* (DzLiR 159), SWil: 'stać się Rusinem', SJPD jako daw. cyt. Naruszewicza, *zruszczeć* DzLiR 134, SWil brak, SJPD: 'zrusyfikować'.

Z perspektywy badawczej interesujące są formacje indywidualne, niepoświadczone przez źródła leksykograficzne, do których należą także deverbativa typu: **italizowanie** (Bad 382), SJPD: *italizować* ‘tworzyć na wzór włoski’ jako rzad., [...] *tak utworzone przez Isidora mile od Plinjusza żywcem wypisane, i z nich zwykłym stadja italizowaniem [...], posarmacenie* (Nar 129), [...] *Rhoxolanie zostali przez Tacida do sarmackiego rodu przybrani to się na przymierzach, związku, posadzie a pewnie i posarmaceniu raczej zasadza, a niżeli na jistotnej tożsamości, złacinienie* (Pwś IV 95), L: *złacinić*, SWil: ‘przełacinienie, na sposób łaciny przerobienie’, SW jako rzad., SJPD brak. Formacje na *-anie*, *-enie* w funkcji nazw czynności charakteryzują się dużą regularnością formalną i semantyczną, zachowują aspekt czasowników podstawowych oraz łączliwość z częstką *się*. Danuta Buttler (1972, 203) zauważyła wzrost produktywności formacji na *-anie*, *-enie* na przełomie XIX i XX w. Przeanalizowanie zastosowania tego typu słowotwórczego w języku naukowym Joachima Lelewela pozwala stwierdzić, że jest on przydatny zarówno w konstruowaniu narracji historycznej, jak i partii analitycznych. Zapewnia przede wszystkim jasność wyводу naukowego dzięki żywemu związkowi motywacyjnemu z podstawami czasownikowymi. Niekiedy służy do celów stylizacyjnych, nadając wypowiedziom charakter podniosły (Jaros 2015, 494).

Znaczenie czynnościowe wnosić mogły również:

- imiesłowy przymiotnikowe czynne, np. **greczyzący** (Nar 112), brak poświad. leksyk., [...] *obiło się o słuch jego parę wyrazów z grecka brzmiących: więc u nich może stało greczyzące Gelonon, sławieniejący* (Nar 736), brak poświad. leksyk., *Dalmatów miano zapewna ma oznaczać ród dawnych Illyrjów czyli latinów sławieniejących*;
- przymiotniki odczasownikowe z przyrostkiem *-ły*, licznie potwierdzone w badanych pismach uczonego, oznaczają stan podmiotu będący rezultatem procesu nazwanego przez czasownik: **pogreczały** (Nar 421), brak poświad. leksyk., [Dalmatyńcy – V.J.] [...] *widzieli się w posiadaniu pogreczałych wysp [...], zgreczała krajina* (Nar 421), tylko SW, który cyt. Lelewela, pozostałe słowniki notują podstawę czasow., L: *zgreścić, zgreczyć*, SWil: *zgreścić* ‘stać się Grekiem’, SJPD: *zgreczyć* jako rzad., **zhelleniony** (Nar 36), tylko SJPD: *zhellenizować*, [...] *ci sieją zboże, a tamci są zhellenieni [...], część Pomorza zniemczała* (Pwś IV 25), L: ‘zniemczony’, SW cyt. Szajnę, pozostałe słowniki podają tylko podstawę czasow.: *zniemczyć, zniemczyć*, SWil: *zniemczyć* ‘stać się Niemcem’, *szlachcie zniemczaniłej* (Pwś IV 98), *Ruś zpolaczałą* (Pdż III 170), SWil: *spolaczały* ‘który stał się Polakiem’, *zrusiniałymi Litwinami* (DzLiR 159), tylko L i SW, który cyt. Lelewela, SWil brak nawet podstawy czasow., SJPD: *zrusieć* ‘stać się Rusinem’ jako daw. cyt. Naru-

szewicza, **zruszczałq** władzq (DzLiR 134), tylko SW: 'który zruszczał' cyt. Lelewela, SJPD: **zruszczęć** 'ulec wpływowi ruskim', **zrzymaniały** (Nar 78), tylko SW: **zrzymaniać**, *Czyżby to był ów P. Aelio Rasparasano regi Rhoxolanorum [...] tak zrzymaniały?*, **zsarmaciały** (Pwś I 263), tylko SW: **zsarmacieć** cyt. Syrokomlę, *Lengnichowi zamarzyło się wyprowadzić [...] Czechów od Zigów czyli Zychów pelasgickiej niegdyś osady zsarmaciej przez długi wieków przeciąg [...]*.

Tym, co wyróżnia język osobniczy Lelewela w zakresie słowotwórstwa omawianych tu eponimicznych formacji werbalnych i odwerbalnych, jest przede wszystkim szczególna predylekcja uczonego do tworzenia derywatów mutacyjnych, oznaczających zmianę stanu lub uzyskiwanie cechy (formacje procesualne), typu: *dacieć, pogreczeć, przełacińszczyć, sławianieć, steutonic, zgreczeć, zhellenić, zsarmacieć*, o znaczeniu kategoryalnym 'stawać się/być takim jak...', wskazujących na rezultatywność zachodzącego zjawiska, motywowanych odpowiednimi etnonimami lub nazwami języków. Ciekawą grupę stanowią czasowniki od nazw narodościowych typu *greyczować, niemczyć, sławinizować* o parafrazie 'nadać cechę jaką/cechy jakie...', których często opracowania leksykograficzne nie rejestrują lub odnotowują (przede wszystkim SW i SJPD) z kwalifikatorem rzadki lub indywidualizm i opatrują cytatami z pism Lelewela.

Rzeczownikowe derywaty odetniczne reprezentują:

- nazwy cech i pojęć abstrakcyjnych z sufiksem -ość: **germańskość** *Herulów* (Nar 255), tylko SW: *giermańskość* 'należenie do Germanów' i SJPD: 'zespół cech charakterystycznych dla Germanów; niemiecność'; -ota: **sławianota** 'słowiańskość' (Nar 351), brak poświad. leksyk., *Jan Potocki (hist. prim.) mocno za sławianotą nadpadańskich Wenedów [...]*, oraz -izm: **sabeizm** (Nar 777), L brak, SWil: 'nazwa jednej z wiar pogańskich, której zwolennicy oddawali cześć ciałom niebieskim', SW: *sabeizm // sabaizm // zabaizm* 'ts.', SJPD: 'kult gwiazd w starożytnych krajach Bliskiego Wschodu' jako kult. (od nazwy etnicznej Sabejczyków). Ostatni leksem związany jest z terminologią religijną;
- feminitywum na -anka: **zlachcianka** (Pwś II 310) // **zlechcianka** (Pwś IV 24), tylko SW: *zlachcianka* 'ta, co się zlachciła'.

Liczną grupę wśród omawianych eponimów stanowią przymiotniki. Obejmują one:

- przymiotniki proste, które mogą stanowić człon odróżniający w terminach odnoszących się do nazw jednostek długości, np.: **Ammah Żydowska** (Wh 13), [...] *Ammah Żydowska czterysta razy policzona, wyniosła Ris to jest Stadjum, już równe Stadjowi Egypciemu, już od niego mniejsze, bo Ammah była dwojaka, i większego 400. łokci wyrównywało*

500 Rzymskim, **łokieć żydowski** (Wh 22) // **łokieć Żydowski** (Wh 22), **stopa Żydowska Chaldajska** // **Babyłońska** (Wh 22), [...] stopa Żydowska [...] wynosi 163,2 linji stopy Francuzkiej, więc stopa Żydowska Chaldajska, Babyłońska jest 136,0, lub pełnić funkcję zwykłych przydawek wskazujących na pochodzenie etniczne, np. **lachicki** (Pwś I 261), tylko SWil: *Lechita* ‘Polak, jakby potomek Lecha, który miał być założycielem Polski’, Więc z tego względu konjektura pokrewnienia *Morlaków morskich krajin mieszkańców z lachickim rodem i Lachów z Kroatami zupełnie ośliżta, lechickich synów* (Pwś I 289), tylko SJPD: ‘polski’ jako daw. cyt. Mickiewicza;

- przymiotnik od wyrażenia syntaktycznego: **przed-teutoński** (Nar 155), brak poświad. leksyk., *Możeby się między nimi dały dostrzec jakie przed-teutońskie pozostałości.*

Do leksemów motywowanych etnonimami należą także przysłowki powstałe z form przypadkowych przymiotników o strukturze: pref. *po-* + suf. *-u*: **po arabsku** (Pwś I 359); **po gallsku** (Nar 157), **po grecku** (Pwś I 234), **po polsku** (Pwś I 28), **po rusku** (Pwś I 28), **po skolocku** (Nar 36), **po sławiańsku** (Nar 748); pref. *z-* + suf. *-a*: **z francuska** (Pdż III 8), **z mazowiecka** (DzLiR 171), **z tatarska** (Pdż III 329), **z węgierska** (DzLiR 89).

3. Eponimy odchrematonimiczne

W badanych pismach naukowych Joachima Lelewela wskazać można także rzeczowniki pospolite motywowane chrematonimami, odnoszące się do terminologii religijnej, na które składają się:

- nazwa wyznawcy religii: **talmudista** (DzLiR 59), L: *Talmud*, SWil: *talmudzista* // *talmudysta* ‘1. znający dobrze talmud; uczony żydowski; 2. Żyd uznający naukę Talmudu za świętą’, SW: *talmudzista* // *talmudysta* ‘ts.’, SJPD: *talmudzista* // *talmudysta* ‘ts.’;
- nazwa członków zakonu: **Trinitarze** (Opis 62), SWil: *trynitarz* ‘członek zakonu Św. Trójcy, którego celem było wykupywanie chrześcijan z niewoli pogańskiej’, SJPD: ‘członek zakonu św. Trójcy, założonego we Francji w 1198 r. dla wykupywania jeńców chrześcijańskich z niewoli u mahometan’ jako kult. (łac. *Trynitas* ‘Trójca św.’).

Przymiotniki od wyrażen syntaktycznych reprezentują ekscerpty: **po-jezuicka biblioteka** (Bibl II 127), SWil: ‘który należał kiedyś do Jezuitów’, **przedwiślicki** ‘przed statutem wiślickim’ (Pwś IV 146), brak poświad. leksyk., *Tego rodzaju podniesienia [...] oraz wyrażenie się dawnych kompilatorów naszych, były silnym dla mnie powodem do wyrozumienia tegoż rodzaju podnaszania w czasach przedwiślickich.*

4. Eponimy odkosmonimiczne

Z terminologią astronomiczną stosowaną przez uczonego powiązane są przede wszystkim przymiotniki utworzone od kosmonimów, do których należą poniższe przykłady:

- przymiotniki proste: *kula ziemska* (Wh 19), *zegar słoneczny* (Bad 343), L: ‘godzinnik’, SWil: ‘ts.’, SW: ‘przyrząd mechaniczny do mierzenia czasu, czasomierz’, SJPD: ‘ts.’, *zegar słoneczny* ‘zegar, na którym rzeczywisty czas słoneczny danej miejscowości odczytuje się na podstawie kierunku i długości cienia słonecznego’ (niem. *Seiger* ‘klepsydra’);
- przymiotniki złożone: *ziemiomierniczemi* (R 10), brak poświad. leksyk., *Po nim* [Ptolemeuszu – V.J.] *pozostały stek nazwisk mieysc i narodów*, (III. 5.) *długościami i szerokościami ziemiomierniczemi pooznaczanych*.

5. Eponimy od nazw geograficznych

5.1. Odtoponimiczne (odurbonimiczne, odchoronimiczne)

Wśród wyrazów pospolitych powstałych od urbonimów liczną grupę stanowią nazwy osób oznaczających mieszkańców miejscowości czy obszarów geograficzno-politycznych. Są to derywaty z sufiksem *-anin*: **Głogowianin** (Pwś III 24), tylko L: *Głogowczyk, Krzywousty* [...] *groził szubienicą, gdyby się Głogowianie lichu nieprzyjacielowi poddali*, **lwowianin** (Pwś IV 210), brak poświad. leksyk., *Pisali* [...] *o mocy głosek i rzródłowaniu*, *Linde jasno, Kamieński lwowianin mniej zrozumiale* [...], **magdeburżanin** (Pwś IV 270), L: *magdeburczanin* // *majdeburczanin*, *Umieszczona osoba jego na drzwiach, każe sądzić, że majster i robotnicy byli magdeburżanie* [...], **Nowogrodzianin** (Pwś IV 295), tylko L, **Szczecinianin** (Pwś IV 57), tylko L; -ec: **zachodniowiec** (Pwś I 188), brak poświad. leksyk., [...] *Polacy na sposób ciemnych zachodńców kształcili się*, oraz -ita //-yta: **Abderita** (Nar 173), L brak, SWil i SJPD: ‘mieszkaniec miasta greckiego Abderi’, SW: ‘prostak, głupiec’ jako rzad.

Odrębne pole leksykalne tworzą metonimie odtoponimiczne, którymi są nazwy członków zakonów typu: **cistersi** (Pwś IV 413), SWil: *cysters* ‘zakonnik reguły św. Bernarda, od klasztoru Cisterciurn w Burgundji’, SJPD: ‘członek zakonu opartego na zaostrzonej regule benedyktyńskiej, założonego w XI w. Citeaux we Francji’ (fr. *cistercien*), **Kaertuzi** (Bibl II 80) // **Kartuzi** (Opis 62), SWil: *kartuz* // *kartuzjanin* ‘zakonnik reguły św. Brunona’, SW: *kartuz* // *kartuzjanin* ‘ts.’, SJPD: *kartuz* ‘członek zakonu kontemplacyjnego opartego na regule benedyktyńskiej, założonego w XI w.

we Francji' (n.m. Carthusia), **Kameduli** (Bibl II 80), tylko SW: *kameduła* // *kameduł* jako rzad. // *kamałduł* jako rzad. 'zakonnik zmienionej reguły św. Benedykta' i SJPD: *kameduła* 'członek zakonu założonego w XI w. we Włoszech i opartego na surowej regule benedyktyńskiej' (n.m. Camaldoli), **Karmelici bosí** (Opis 62), **Karmelici trzewickowi** (Opis 62), SWil: *karmelita* // *karmelitanin* 'należący do zakonu Karmelitów, który powstał w ziemi świętej na górze Karmel', SW: *karmelita* // *karmelitanin* 'ts.', SJPD: *karmelita* 'członek zakonu założonego w okresie wypraw krzyżowych przez św. Bertolda w 1156 r. w Palestynie na górze Karmel, podzielonego w XVI w. na dwa odłamy: karmelitów bosych i trzewickowych' jako kult., **Miechowici** (Opis 61), SWil: *miechowita* '1) kanonik grobu Pańskiego; 2) rycerz grobu Pańskiego', SW: 'zakonnik, kanonik grobu Pańskiego', SJPD: 'zakonnicy pierwotnie strzegący Grobu Chrystusa i dogładający chorych pielgrzymów; sprowadzeni do Polski w XII w. zakładali szpitale i szkoły; bożogrobcy' jako hist. i kult. (od n.m. Miechów), **Teatini** (Opis 63), SWil: *teatyn* 'zakonnik reguły Earaffy, biskupa miasta Theato czyli Chleri', SW: 'członek zakonu Teatynów, założonego przez św. Kajetana i Piotra Karafę w Chieri, czyli Teate', SJPD: 'członek zgromadzenia zakonnego założonego w XVI w. we Włoszech; celem tego zakonu było podnoszenie moralnego i umysłowego poziomu kleru' (od n.m. Theate), w tym zgromadzeń żeńskich (feminativa z sufiksem *-ka* w l. p., *-ki* w l. mn.): **cisterki** (Opis 61), **Karmelitki** (Opis 62), **Karmelitki bose** (Opis 62).

Nazwami obszarów geograficzno-etnicznych motywowane są także określenia oznaczające ogół cech właściwych kulturze danego terytorium, szczególnie wyspecjalizowane są tu nazwy języków, które reprezentują poniższe leksemy: **czeszczyzna** (Pwś IV 445), **grezczyzna** (Pwś IV 429), **niemczyzna** (Pwś IV 93), **ruszczyzna** (Pwś IV 282), **Sławiańszczyzna** (Pwś I 244), **włoszczyzna** (Pwś IV 207).

Do terminologii numizmatycznej odnoszą się nazwy: **floren** (Omon 17), L: 'złoty cudzoziemski różnego waloru', SWil: *floren* // *floryn* 'tak z początku nazywano dukaty, a dziś złote cudzoziemskie', SW: 'złoty pieniądz, różnej wartości, dukat', SJPD: 'moneta złota, bita pierwotnie we Florencji w XIII w., później naśladowana w całej Europie; w XIX w. potoczna nazwa złotej monety' jako num. (łac. *florenus*), oraz **gwinea** (Bibl II 77), L brak, SWil: 'moneta angielska = 6 rubli 45 kopiejek = 43 zł.', SW: 'złota moneta angielska', SJPD: 'dawna, złota moneta angielska; obecnie jednostka obrachunkowa równa 21 szylingom' (od n.m. Gwinea, skąd sprowadzano złoto do bicia tej monety).

Eponimy odtoponimiczne w języku naukowym Lelewela reprezentują przede wszystkim derywaty przymiotnikowe, tworzone doraźnie od nazw miejscowych, regionów, obszarów geograficzno-etnicznych, państw, stąd

niemające najczęściej potwierdzenia leksykograficznego. W narracji historycznej pełnią one funkcję dzierżawczą lub lokatywną. Precyzyjnie wskazując na związki osób, zdarzeń lub przedmiotów z toponimem, uwiarygodniają naukowy przekaz. Ich funkcja lokatywna może odnosić się m.in. do:

- nazw osób, np. **africki** pisarz (Nar 203), tylko u L // *zwyyczajem afrykańskim* (Pwś II 364), **biskup pragski** ‘przym. od Praga’ (Pwś IV 40), **rowennaccy** pisarze ‘przym. od Rowenna’ (Pwś II 344), **biskup strazburgski** (Pwś I 297);
- metaforycznych nazw ośrodków władzy, np. **dwór berliński** (PPoniat 130), **dwór Petersburgski** (PPoniat 2);
- nazw aktów prawnych: **horodelska ustawa** (DzLiR 187), **kodeks szamotulański** (Pwś I 248), **statut litewski** (DzLiR 168), **statut małopolski** (Pdź III 120), **statut Mazowiecki 1390** (Pwś III 279), **statut nieśzawski** (Pdź III 120), **statut piotrkowski** (Pwś III 20), **statut Wielkopolski** (Pwś III 44), **Wiślicki statut** (Pwś III 103) // **wiślickie prawodawstwo** (Pdź III 120) // **artykuły wiślickie** (Pwś III 59), **traktat gnieźnieński** (Pwś II 30);
- nazw jednostek monetarnych: **grosz litewski** (Omon 20), SW: ‘= grosza’, *Grosz litewski o część wartat więcej od polskiego i miał się do niego w stosunku jak 4 do 5*, **grosz niemiecki** (Omon 22), **grosz polski** (Omon 20), SW: ‘miedziany polski = złotego a. trzem szelągom’, **grosz pragski** (Omon 13), SWil: *grosz pragski* // *czeski* ‘dawna moneta czeska = 15 kopiejek a. 1 zł.’, SW: ‘Wacława II = 43 groszy’, *Były to grosze z nazwą grossi pragneses albo grossi cracovienses*, **grzywna krzyżacka** (Pwś IV 364), **grzywna brandenburska** (Pwś IV 364), **grzywna lechicka** (Pwś IV 364), **grzywna Wrocławska** (Pwś IV 364), **grzywna polska** (Pwś IV 364), SW: ‘48 groszy’, *Wrocławska grzywna liczyła skojców 24, polska tyleż*;
- nazw dawnych jednostek długości, których najczęściej opracowania leksykograficzne nie notują, a należą do nich nazwy: **Babyłoński łokieć** (Wh 18), L: *łokieć* ‘miara’, SWil: ‘miara długości od przegubu ręki w łokciu do końca palca średniego’, SW: ‘miara długości = 2 stopom, 24 calom, 576 milimetrom’, SJPD: ‘dawna miara długości wynosząca 576 milimetrów; listewka tej długości używana dawniej zwykle do mierzenia tkanin’, **Cyrenejskie stadja** (Wh 1), **Leuków Gallskich** (Wh 24), **Łokieć Litewski** (Wh 23), **Łokieć Warszawski** (Wh 23), **łokieć Wrocławski** (Wh 23), **Filetrejon Aleksandryjski** (Bad 336), [...] *Filetrejony Aleksandryjskie nie mało trudności zadadzą liczbą swoją pozornie miary zwodliwe umniejszające [...]*, **mila Londyńska** (Wh 25), **mila Rzymska** (Wh 7), *Rzymianie od początku musieli mieć swoje własne*

- miary które, krótko mówiąc, opierały się na mierze *Passus*, a tysiąc takowych *Passus* składało *Miljare*, miłę Rzymską, ***mila Saska*** (Wh 28), ***mila Westfalska*** (Wh 2), ***Lega Bolońska***, ***Medjolańska***, ***Neapolitańska***, ***Rzymska***, ***Pjemontska***, ***Toskańska***, ***Wenecka*** (Wh 28), ***Pes Aleksandryjski*** (Wh 23), *Pes Alexandrijski* trzyma pedesu *Italskiego* (Bad 333), ***Pes Cyrenaicus*** (Wh 23), ***Pes Italicki*** (Wh 15) // ***Pes Italicus*** (Wh 23), ***Pes Pythagoricus*** (Wh 23), ***Pes Regius Babylonius*** (Wh 23), ***Pes Romanus*** (Wh 23), ***Pes Graecus*** (Wh 23), ***Pes Olympiacus*** (Wh 23), ***Stadjum Atheńskie*** (Wh 2), *Stadjum Atheńskie* było większe od *Pythijskiego*, ***stadjum Greckie Olympickie*** // ***stadium Olympijskie*** (Wh 3), ***Stadjum Alexandrijskie*** (Wh 13), L brak, SWil: *stadium* ‘staje, miara długości u Greków’, SW: ‘okres, pora, faza’, SJPd: ‘w starożytnym Rzymie: miara odległości, odcinek wynoszący około 160 metrów’ jako hist. (łac. *stadium* ‘miara odległości’ z grec. *stádion*) // ***stadjum Egiptskie*** (Wh 13) // ***stadjum Fileterijskie*** (Wh 13), Czterysta *Dewakh* stanowiło *Stadjum* nazwane (od miejsca utworu) *Alexandrijskiem*, *Egiptskiem*; (od czasu w którym ustanowione były) *Królewskiem*, lub też *Fileterijskiem*, ***stadjum Kyrenaickie*** (Bad 133), ***stopa Babilońska*** (Wh 22), L: *stopa* ‘pewna miara’, SWil: ‘miara długości’, SW: ‘jednostka miary w wielu krajach używana’, SJPd: ‘dawna jednostka długości, w Polsce równa 0,288 m; dziś używana w Anglii i USA’ jako metrol.; ***stopa czeska*** (Wh 25), ***stopa Francuzka*** (Wh 23), ***stopa pariska*** (Pwś IV 297), ***stopa porizska*** (Pwś IV 272), 5 *arszinów* czyli 11 *stopy porizkiej*, ***stopa Italska*** (Bad 329), ***stopa Rzymska*** (Wh 23);
- nazw jednostek militarnych, np. ***chorągwie węgierskie*** (Opis 72–73), ***gwardia koronna konna*** (Opis 73), ***gwardia litewska konna*** (Opis 73), ***pułki lekkie jazdy koronne*** // ***litewskie*** (Opis 74);
 - nazw osób służących w wojsku, np. ***strzelec koronny*** // ***litewski*** (Opis 7), L: ‘strzelający, strzelec łuczny’, SWil: ‘żołnierz z lekkiej piechoty’, SW: ‘ts.’, SJPd: ‘ts.; w l. mn.: oddział wojskowy, złożony z takich żołnierzy, tzw. lekka piechota’;
 - nazw urzędników dworskich (później ziemskich) w Rzeczypospolitej szlacheckiej obojga narodów, np. ***kanclerz koronny*** (D 39) // ***wielki kanclerz litewski*** (Bibl II 110), ***koniuszy litewski*** (D 12), ***krajczy koronny*** (PPoniat 12), ***marszałek koronny*** (PPoniat 57), ***marszałek litewski*** (PPoniat 57), ***miecznik litewski*** (PPoniat 57), ***podkanclerzy koronny*** (PPoniat 108), ***podskarbi koronny*** (Omon 40), ***obożny wielki koronny*** (D 39), ***stolnik litewski*** (D 45);
 - nazwy obrządku liturgicznego: ***grecki obrządek*** (DzLiR 49) // ***obrzęd greckoruski*** (PPoniat 21) // ***obrzęd greckostawiański*** (Opis 25).

W narracji historycznej Lelewela ciekawą językowo grupę tworzą przymiotniki złożone typu: pisarz **anglobretoński** (Pwś I 123), ród **arjo-thracko-dako-sławiański** (Czbał 85), **cesarsko-niemiecka** dostojność (Pwś II 113), **dobromilsko-lipski** text (Pwś I 322), państwo **frankoniemieckie** (Pwś IV 36), kodex **poricko-puławski** (Pwś I 84), z **politheismem rzymsko-greckim** (Pwś I 405), kronika **węgiersko-polska** (Pwś I 63), narodów nadbrzeżnych **wschodnio-wiślańskich** (R 28), **wnętrznno-Europejski** (R 28), [Wenedowie – V.J.] szeroko w *kniejach wnętrznno-Europejskich rozłożeni* [...]. W większości przypadków brak poświadczenia leksykalnego derywatów, gdyż tworzone były one doraźnie przez uczonego.

Osobno wskazać należy leksemy przymiotnikowe powstałe od wyrażen syntaktycznych. Pełniły one funkcję lokacyjną, służąc uszczegółowieniu narracji historycznej, np. **podegypski** (Bad 439), brak poświad. lekсыk., *Ale kiedy się te z Lybyą Wewnętrzną i Ethjopją podegypską dzieje*, [...] *pytać się należy* [...], **zafenicki** (Bad 63), brak poświad. lekсыk., *Przez pierwsze wyprawy, zafenickie strony, Syryją całą poznali* [...].

5.2. Odoronimiczne

Na apelatywy motywowane nazwą góry lub łańcucha górskiego składają się przede wszystkim derywaty przymiotnikowe:

- proste, np. jigrzyska **olimpickie** (Nar 17), tylko SWil: ‘przym. od Olimpu’;
- od wyrażen syntaktycznych, np. **przytatrzański** (Nar 577), brak poświad. lekсыk., [...] *jak to poświadczają miana głównych stanowisk niemniej w przytatrzańskiej znane Chorwacji; stron zaalpejskich* (Pwś IV 402), tylko SWil: ‘leżący za Alpami’ i SW, **zakarpackich** Sławaków (Pwś IV 444), tylko SW i SJPD: ‘znajdujący się, leżący za Karpatami’;
- złożone (oronim + czasownik), np. **idonośny** (Opis 40), brak poświad. lekсыk., *Lasy w rozmajite idonośne drzewo zasobne*.

5.3. Odhydronimiczne

Wśród apelatywów odhydronimicznych wyraźnie dominują formacje motywowane wyrażeniami przyimkowymi.

Na derywaty rzeczownikowe składają się eponimy z przyrostkiem - (ani)ec oraz -anin, które są wykładnikami nazw mieszkańców – podane poniżej eksцерpty nie mają poświadczenia leksykalnego: **Dunajczanin** (Pwś I 368), [...] *lud Dunajczanów rozposiedlony nad brzegami Dunaju*, **nadodrzańiec** (Pwś IV 267), *Jeżeli nie było tak wiele bałwanów jak u nadodrzańców, było jednakże co obalać i topić, jak podanie niosło* [...], **nadwiślaniec** (Pwś I 269), *Kiedy się rurikowce Rusini zetknęli z nadwiślaniami*,

dowiedzieli się że nadwiślańcy byli *Lechitami*, **zaistraniec** (Nar 552), [...] *wiódł* [Radagaiz – V.J.] *zaistrańcow i zareńców, nic tedy niepodobnego, że tam jacy krajowcy Dacji znajdowali się, **zareniec*** (Nar 552), jw.; -ka: w formie feminatywnej: **Okeanka** (Bad 496), brak poświad. leksyk., *Eates syn słońca i Persei Okeanki królował*, a także z sufiksem -e, który tworzy nazwy miejsc: **nadwiśle** (Pwś II 126), tylko SWil: ‘okolica nad Wisłą’ i SW. Pojedynczy przykład o budowie złożenia z onimem reprezentuje nazwa narzędzia związana z terminologią mierniczą: **Nilometr** (Wh 4), tylko SWil: *nilometr* // *niloskop* ‘narzędzie do wskazywania wody w Nilu’ i SW: ‘ts.’

Drugą grupę eponimów odhydronimicznych stanowią przymiotniki:

- proste, np. **warteńskich** *ustawach* ‘przym. od Warta’ (Pwś III 337), brak poświad. leksyk., *W tychże warteńskich ustawach, czytamy artykuł 13 [...], Sławianie **wiślańscy*** (Pwś IV 650), tylko SJPD: ‘związany z Wisłą’ jako rzad. cyt. m.in. Mickiewicza;
- od wyrażeń syntaktycznych, np. **kołoodrzański** (Pwś I 488), brak poświad. leksyk., [...] *w krajinach winulskich kołoodrzańskich, z **naddunajskich** Słowian* (Pwś I 258), SWil brak, SJPD: ‘położony, występujący na Dunajem’, **nadtanajski** (Nar 129), brak poświad. leksyk., *Meotowie na wiek jaki wprzód na Kaukaz do Meotu się wynieśli; a Sarmatami od Greków nazwani wtedy kiedy się nadtanajscy rozwinęli, **nadtigrzański*** (Dzbił 8), brak poświad. leksyk., *Może to było wynalezioną bajką; lecz z okolic nadtigrzańskich, z Assyrii i Niwy [...], Polan **nadwartańskich*** (Pwś I 263), tylko SW, który cyt. Lelewela, **odwiślański** (Nar 202), brak poświad. leksyk., *Na wzór Herodota (I, 203) morze to, we własne obręby określone, a pobraża odwiślańskie aż do równoleżnika nieznanej Thuli (360°), Białorusini **zadnieprscy*** (Pwś I 258), SWil: ‘za Dnieprem leżący’, SJPD: *zadnieprzański* // *zadnieprski* jako rzad., w *stronach **zadniestrskich*** (Pwś IV 496), tylko SW, okolica **zaelbiańska** (Pwś II 163), SWil: ‘za rzeką Elbą leżący’, SW cyt. Naruszewicza, SJPD brak, **zantecka** *krajina* (Pwś II 459), tylko SW, który cyt. m.in. Sienkiewicza, **zapiłicki** (Pwś IV 499), *Akt ottonowski [...]* *wyłącza zapiłickie ziemie [...], **zareński** Francuz* (Pwś I 31), tylko L i SWil: ‘od tamtej strony Renu’, **zawołżańskich** *hord* (Pwś II 412), L: *zawołżski* // *zawołski* // *zawołżański* // *zawołżański*, SWil: ‘za rzeką Wołgą będący’, SJPD brak;
- złożone, np. *Pomorze **zachodnio-odrzańskie*** (Pwś II 114), tylko SW, który cyt. Lelewela. W narracji historycznej pełnią one funkcję lokatywną. Precyzyjnie wskazując na związki osób, zdarzeń lub przedmiotów z hydronimem, uszczegóławiają i uwiarygodniają naukowy przekaz.

6. Wnioski końcowe

Wprawdzie egzemplifikacja materiału językowego ograniczona została do niezbędnego minimum, ze szczególnym uwzględnieniem formacji osobliwych – przede wszystkim nigdzie niezarejestrowanych lub takich, które leksykony notują, opatrując je ilustracją z pism Lelewela – niemniej jednak pozwala na wyciągnięcie pewnych wniosków ogólnych, a mianowicie:

- eponimy funkcjonujące w języku naukowym Joachima Lelewela mogły być motywowane przez różne podstawy proprialne: antroponimy (imiona, nazwiska, przydomki), etnonimy, chrematonimy, kosmonimy oraz nazwy geograficzne (urbonimy, choronimy, hydronimy, oronimy);
- pod względem gramatycznym mogły to być rzeczowniki, np. *stawiana*, *nadodrzańiec*, przymiotniki, np. *kołodrzański*, *zapilicki*, czasowniki, np. *ezopować*, *steutonic się*, przysłówki, np. *z tatarska*. Pod względem strukturalnym natomiast mogły być wyrazami pojedynczymi, np. *Stawiańszczyzna*, lub złożonymi (composita, np. *idonośny*, oraz zestawienia dwu- trój- i czteroczłonowe, np. *arjo-thracko-dako-stawiański*);
- w pisarstwie naukowym Lelewela eponimy komponowane reprezentują różne typy strukturalno-semantyczne: derywaty z formantami interfiksarno-paradygmatycznymi lub interfiksarno-sufiksarnymi, i najczęściej służą precyzacji wypowiedzi, choć, jak pokazuje materiał leksykalny, niektóre formacje wykazują nacechowanie stylistyczne właściwie stylowi artystycznemu, np. *idonośny*. Określenia tego typu stanowią swoiste ornamenty służące uwzniośleniu wypowiedzi, budowaniu naznaczonego poetycznością obrazu zamierzonych czasów, co można łączyć z tendencjami literatury sentymentalnej i romantycznej. W przypadku Lelewela łatwość tworzenia indywidualizmów (okazjonalizmów), które nie zawsze były uwarunkowane i uzasadnione potrzebami terminologicznymi, uznać należy za jeden z wyróżników jego prozy naukowej w zakresie słowotwórstwa (Jaros 2015, 588);
- proces deonimizacji może dotyczyć zmian semantycznych w obrębie tej samej części mowy – bezpośrednio od podstawy proprialne, np. *kalwinista* < *Kalwin*, bądź pośrednio, np. *neoplatonista* < *platonista* < *Platon* – lub modyfikowanie znaczenia wiązać się może z przejściem formy pochodnej do innej części mowy, np. *ezopować* < *Ezop*, *lechicki* < *Lechita*, przy czym pomiędzy eponimem a motywującym go onimem również mogą występować ogniwa pośrednie, np. *z mazowiecka* < *mazowiecki* < *Mazowsze*;

- badane eponimy cechuje wariantywność graficzna, np. *lachicki* // *lechickich*, *przydługoszową* // *przy-Długoszowej*, *tymf* // *tynf*, i morfologiczna (rzadziej), np. *luteranizm* // *lutekańska nauka*, oraz polileksja związana z występowaniem dubletów synonimicznych rodzimych i obcych, np. *Pes Italicki* // *Pes Italicus*;
- do indywidualizmów⁴ historyka motywowanych nazwami własnymi zaliczyć można następujące leksemy: *anglobretoński*, *dobromilsko-lipski*, *ezopować*, *frankoniemiecki*, *greyczować*, *idonośny*, *italianizować*, *italianizowanie*, *kołodrzański*, *Morawiec*, *nadkałwiniaty*, *nadkałwinić*, *na-dłaciniały*, *nadłaciniec*, *nadodrzaniec*, *nadtanajski*, *nadtigrzański*, *nadwiślaniec*, *odwiślański*, *Okeanka*, *podegypski*, *pogreczały*, *pogreczeć*, *por-ycko-puławski*, *posarmacenie*, *posarmacić*, *połowieniść się*, *przedbolesławowski*, *przedchrobowy* // *przedchrobrowy*, *przed-teutoński*, *przedwiślicki* ‘będący przed statutem wiślickim’, *przełacińszczony*, *przełacińszczyć*, *przeniemczać*, *przydługoszowy* // *przy-Długoszowy*, *przypadkowy*, *rusieć*, *ślawnizować*, *ślawnieniejący*, *ślawniota*, *ślawnienieć*, *steutonicznie się*, *właciniony*, *właciniec*, *wnętrznio-Europejski*, *wnętrznio-Europejski*, *zafennicki*, *zagangecki*, *zastraniec*, *zapiłicki*, *zareniec*, *zdacieć*, *zescycieć*, *ze-ślawnienieć*, *zgothyczeć*, *zhellenieć*, *zhelleniony*, *ziemiomierczy*, *zniemczaniały*, *zrymianiały*, *zrymianieć*, *zsarmaciały*, *ztatarzeć*; SWil: *lachicki*, *neoplatonista*; SW: *cesarzować*, *nadwartański*, *zachodnio-odrzański*, *zadniestrski*, *zanotecki*, *zgermanieć*, *zgreczały*, *zniemczaniały*, *zruszczały*; SJPD: *arystoteliczny*, *lechicki*, *lechitka*; SW i SJPD: *zakarpacki*; L i SW: *zrusiniały*; L i SWil: *zarenicki*; SWil i SW: *zaalpejski*, *złacinienie*;
- w terminologii odproprialnej stosowanej przez uczonego derywacji semantycznej towarzyszy zwykle derywacja morfologiczna jako sposób powoływania nowych jednostek nominacyjnych, z czym łączy się stosunkowo duża liczba neologizmów autorskich (Jaros 2015, 743). Dominują derywaty, które podporządkowane są wymogom stylu naukowego: zapewniają szczegółowość i ścisłość wywodu przy jednoczesnej kondensacji znaczenia. Dzięki temu warunkują lepsze zrozumienie faktów historycznych i zwartość naukowej narracji.

⁴ Od potocznych okazjonalizmów (Adamiszyn 1991) i wyszukanych neologizmów artystycznych różni je to, że są one tworzone – metodą analogii – typowymi, produktywnymi formantami zgodnie z uzusem polszczyzny ogólnej.

Bibliografia

- Adamiszyn Z., 1991, *O sposobach i przyczynach powstawania derywatów okazjonalnych w potocznym akcie mowy*, „Socjolingwistyka” 11, s. 75–83.
- Buttler D., 1972, *Zmiany słownikowe w polszczyźnie przełomu w. XIX i XX*, „Poradnik Językowy” z. 4., s. 196–204; z. 5, s. 276–285.
- Cieślíkowa A., 2006, *Onimizacja, apelatywizacja a derywacja*, [w:] Z. Abramowicz, E. Bogdanowicz (red.), *Onimizacja i apelatywizacja*, Białystok, s. 47–56.
- Hleb-Koszańska H., Kotwiczówna M., 1952, *Bibliografia utworów Joachima Lelewela*, Wrocław.
- Jaros V., 2015, *Studia nad językiem i stylem pism naukowych Joachima Lelewela*, Częstochowa.
- Nagórko A., 2005, *Zarys gramatyki polskiej (ze słowotwórstwem)*, wyd. 3 rozszerzone, Warszawa.

Rozwiązanie skrótów bibliograficznych

Słowniki i opracowania

- L – Linde B.S., 1807–1814, *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Warszawa.
- Lewasz – Lewaszkiewicz T., 1976, *Osobliwości leksykalne w języku Joachima Lelewela*, „Slavia Occidentalis”, t. 33, Warszawa, s. 59–74.
- SJPD –Doroszewski W. (red.), *Słownik języka polskiego*, 1958, t. 1–9, Warszawa.
- SW – Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiecki W., *Słownik języka polskiego*, 1900–1927, red., t. 1–8, Warszawa.
- SWil – *Słownik języka polskiego*, 1861, wydany przez M. Orgelbranda, t. 1–2, Wilno.

Źródła

- Bad – *Badania starożytności we względzie geografji. Część naukowa*, Wilno – Warszawa 1818.
- Bibl II – *Bibliograficznych ksiąg dwoje*, t. 2, Wilno 1826.
- Czbał – *Cześć bałwochwalcza Sławian i Polski*, [wyd. drugie rozszerzone], Poznań 1857.
- D – *Dodatek do Teodora Wagi Historji książąt i królów polskich. Panowanie Stanisława Augusta*, wyd. 2 zmienione [autor podpisany po *Przedmowie*: J.L.], Warszawa 1819.

- Dzbibl** – *Dzieje bibliotek do Dziennika Warszawskiego napisał Joachim Lelewel*, Warszawa 1828.
- DzI** – *Dzieje starożytne Indji ze szczególnym zastanowieniem się nad wpływem, jaki mieć mogła na strony zachodnie. Indja Zagangecka, Sinia i Seryka, ile je starożytni znali. Geografia indyjska z ksiąg świętych. Pierwotna na wschodzie ziemi znajomość* [autor podpisany na karcie dedykacyjnej], Warszawa 1820.
- DzLiR** – *Dzieje Litwy i Rusi aż do unji z Polską w Lublinie 1569 zawarte*, wydanie drugie przejrzone i poprawione, Poznań 1844.
- Hg** – *Historia geografji i odkryć*, Warszawa 1814.
- JLpp** – *Joachima Lelewela pisma pomniejsze geograficzno-historyczne*, Warszawa 1814.
- Nar** – *Narody na ziemiach sławiańskich przed powstaniem Polski*, Poznań 1853.
- Omon** – *O monecie polskiej*, Poznań 1862.
- Opis** – *Geografja. Opisanie krajów polskich*, Poznań 1879.
- Pdz III** – *Polska, dzieje i rzeczy jej rozpatrywane przez Joachima Lelewela*, t. 3, Poznań 1855.
- PPoniat** – *Panowanie króla polskiego Stanisława Augusta Poniatowskiego*, [wyd. 3, rozszerzone], Warszawa 1831.
- Pwś I** – *Polska wieków średnich*, t. 1, Poznań 1855.
- Pwś II** – *Polska wieków średnich*, t. 2, Poznań 1847.
- Pwś III** – *Polska wieków średnich*, t. 3, Poznań 1851.
- Pwś IV** – *Polska wieków średnich*, t. 4, Poznań 1851.
- R** – *Rzut oka na dawność litewskich narodów i związki ich z Herulami*, Wilno 1808.
- S** – *Stracone obywatelstwo stanu kmiecego w Polsce*, Bruxella 1846.
- Wh** – *Wiadomość historyczna o starożytnych miarach długości*, Warszawa 1814.

Rozwiązanie skrótów

brak poświad. leksyk. – brak poświadczenia leksykalnego

cyt. – cytuje

czasow. – czasownikowy, czasownik

daw. – dawny

bez def. – bez definicji

filozof. – filozofia

gw. – gwarowy

hist. – historia

im. – imię
kult. – kultowy
łac. – łaciński
metrol. – metrologia
nazw. – nazwisko
niem. – niemiecki
n.m. – nazwa miejscowa
num. – numizmatyka
przestarz. – przestarzały
przym. – przymiotnikowy, przymiotnik
rzad. – rzadki
stp. – staropolski
ts. – to samo
zn. – znaczenie

Eponyms in a scientific language of Joachim Lelewel

Summary

The appellative vocabulary was made the subject of scientific research motivated by proper names occurring in scientific language of Joachim Lelewel. The excerpted lexicon was confronted with the dictionaries of Polish and systematized by the motivation bases and then in the area of particular motivation groups, the eponyms were categorized by the topic areas, in which they occurred in the texts examined and a grammar criterion taking into account the structure of lexical units. It was established that the eponyms analysed belong to different parts of speech, they are characterized by graphic variant ratio and individualisms are motivated not only with the nomination needs.

Keywords: eponym, deonimization, terminology, scientific language, idiolect.